

Mapy z okresu fryderycjańskiego jako źródło do badań nad „owalnicą głogowską”

Grzegorz Bosy

Uniwersytet Zielonogórski

E-mail: grze.bosy@gmail.com

Zarys treści: Odtajnione w 1901 r. we Wrocławiu rękopiśmienne mapy, obejmujące zasięgiem ziemie śląskie, pozwoliły na prowadzenie badań nad krajobrazem kulturowym tego obszaru. Do map tych należał m.in. atlas *Krieges-Carte von Schlesien* Ch.F. von Wredego oraz zbiór pt. *Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz* L.W. von Reglera. W okresie dwudziestolecia międzywojennego śląscy badacze, m.in. Herbert Knothe i Herbert Schlenger, zwrócili uwagę na formy przestrzenne istniejących tu wsi. Dzięki ich badaniom rzucone zostało światło dzienne na ich specyficzne odmiany, przede wszystkim wśród wsi wielodrożnicowych oraz owalnicowych. Wsie tego typu nie stały się nigdy tematem szerszych rozważań, zarówno w literaturze niemieckiej, jak i polskiej. Dopiero w ostatnim czasie zwrócono na nie ponownie uwagę, dzięki czemu można uznać, że krajobraz osadniczy ziem północnego Śląska był specyficzny pośród reszty terytoriów tworzących tę dzielnicę.

Wykonana analiza porównawcza planów zinwentaryzowanych wsi mających trójkątne nawsie, zaczerpniętych z map Ch.F. von Wredego oraz L.W. von Reglera, z aktualnymi zdjęciami lotniczymi pozwala na zaobserwowanie zmian, które zaszły w ich planie i zabudowie. Porównanie takie stwarza także możliwość zaobserwowania i stwierdzenia, że główny rdzeń „owalnic głogowskich”, czyli trójkątne nawsie, nie uległo głębszym przeobrażeniom w okresie ponad 250 lat.

Słowa kluczowe: owalnica głogowska, kartografia fryderycjańska, wieś, układ ruralistyczny, Dolny Śląsk, Fryderyk II

1. Wstęp

Krajobraz form i układów ruralistycznych wsi północnego Śląska nie jest jednolity. Charakteryzuje się zmiennością form, powodując w ten sposób kształtowanie się niepowtarzalnej struktury przestrzennej. Osady wiejskie na terenie Dolnego Śląska są bardzo zróżnicowane, zarówno pod względem zabudowy, jak i układów pól, wielkości oraz stopnia skupienia. O wykrystalizowaniu się bogactwa form oraz wielości struktur osadniczych zadecydowało wiele przyczyn. Należy ich szukać w morfogenezie wsi, zróżnicowaniu warunków środowiska geograficznego oraz wielowiekowej ewolucji krajobrazu rolnego¹.

¹ H. Szulc, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Wrocław 1995, s. 7.

Źródła kartograficzne są jednymi z podstawowych elementów analiz w pracy historyka, a jako jedyne przynoszą obraz i informacje o przestrzennym rozmieszczeniu zjawisk². Dawne mapy dają więc historykowi wiele możliwości poznawczych. Nawet najprostsze rysunki bez skali mogą być jednymi z elementarnych źródeł do odtworzenia krajobrazu. Materiały kartograficzne i parakartograficzne umożliwiają omówienie i scharakteryzowanie krajobrazu naturalnego wraz z pokryciem osadniczo-kulturowym w czasach przeszłych. W XIX i na początku XX wieku rolę materiałów kartograficznych doceniali głównie badacze historii gospodarczej, wojskowej, odkryć geograficznych, a przede wszystkim archeolodzy. Pozostali historycy nie widzieli potencjału lub nie korzystali (często też nie potrafili korzystać) z wytworów kartografii³. Materiały kartograficzne pomocne są również w analizowaniu układów ruralistycznych poszczególnych osad wiejskich.

Okres przejścia Śląska pod panowanie pruskie przyniósł dla terenu dzielnicy pierwsze mapy topograficzne w średnich i dużych skalach, sporządzone na podstawie pomiarów terenowych. Sytuację tę wymusiły trzy wojny śląskie prowadzone przez króla pruskiego Fryderyka II Hohenzollerna przeciwko Monarchii Habsburskiej, które miały rozstrzygnąć kwestię ostatecznego panowania nad zasobną i zasobną w bogactwa naturalne dzielnicą. W tym czasie powstały przede wszystkim dwa rękopiśmienne zbiory map, będące pierwszymi opracowaniami kartograficznymi, na podstawie których można podjąć się próby analizy układów ruralistycznych północnośląskich osiedli wiejskich⁴. Pierwszym z nich jest atlas *Krieges-Cardes von Schlesien* autorstwa Christiana Friedricha von Wredego oraz, młodszy o ponad 10 lat, zbiór map zatytułowany *Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz*, którego autorem był Ludwig Wilhelm von Regler.

² J. Plit, *Słowo wstępne*, w: *Źródła kartograficzne w badaniach krajobrazu kulturowego*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, nr 16”, Sosnowiec 2008, s. 9–10.

³ J. Tyszkiewicz, *Geografia historyczna. Zarys problematyki*, Warszawa 2014, s. 29–31; J. Szaflarski, *Zarys kartografii*, Warszawa 1955; S. Alexandrowicz, *Dawna mapa jako narzędzie pracy historyka*, „Z Dziejów Kartografii”, t. 11, Warszawa 1999, s. 17–24.

⁴ Literatura dotycząca śląskiego osadnictwa, w tym występujących tu układów ruralistycznych, jest niezwykle bogata. Tematyką tą zajmowali się zarówno Niemcy, jak i polscy badacze. Do prac, które stanowiły podstawę w tworzeniu niniejszego artykułu, należy zaliczyć: G.A. Tzschoppe, G.A. Stenzel, *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz*, Hamburg 1832; M. Hellmich, *Das schlesische Dorf und schlesisches Dorfleben*, Breslau 1914; idem, *Die Besiedlung Schlesiens in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, Breslau 1923; H. Schlenger, *Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien. Beiträge zur Morphologie der schlesischen Kulturlandschaft*, Breslau 1930; idem, *Friderizianische Siedlungen rechts der Oder bis 1800 auf Grund der Aufnahmen von Hammer und v. Massenbach (Geschichtlicher Atlas von Schlesien, Beiheft 1)*, Breslau 1933; idem, *Schlesiens Kulturlandschaften. Deutsche Heimat im Osten*, Berlin 1951; W. Ebert, *Ländliche Siedelformen im deutschen Osten*, Berlin 1936; H. Knothe, *Beispiele schlesischer Dorfformen*, Breslau 1938; J. Burszta, *Zagadnienie „nawisia” w osadnictwie wiejskim*, „Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego”, t. 41, 1954, cz. 1, s. 439–498; A. Schwartz, *Zmiany krajobrazu krainy zielonogórskiej na tle rozwoju osadnictwa od XI do XX wieku*, Poznań 1966; H. Szulc, *Typy wsi Śląska Opolskiego na początku XIX wieku i ich geneza*, Warszawa 1968; eadem, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Wrocław 1995.

Pomimo że samo zagadnienie kartografii śląskiej, zarówno do 1740 roku, jak i po nim, zostało dość szczegółowo zbadane oraz opisane, tak w literaturze niemieckiej, jak i polskojęzycznej⁵, należy uznać, że nadal pozostaje niedosyt w wiedzy na temat wyżej wymienionych opracowań kartograficznych⁶. Prawdopodobnie jest to jeden z powodów, dla czego nie stały się one do tej pory przedmiotem szerszych badań nad krajobrazem kulturowym Dolnego Śląska, pomimo że przynoszą wiedzę na temat wielu jego elementów⁷.

Celem niniejszego opracowania jest próba przedstawienia specyficznego typu rozplanowania przestrzennego wsi owalnicowych z trójkątnym wewnętrznym nawsiem, nazwanych przez śląskiego uczonego Herberta Schlengera „owalnicą głogowską”, występującą głównie w granicach księstwa głogowskiego. Analiza rozpoznanych przykładów została wykonana na podstawie wyżej wymienionych dwóch rękopiśmiennych zbiorów map, opracowanych w latach 1747–1770 przez kartografów pozostających w służbie armii pruskiej – Ch.F. von Wredego oraz L.W. von Reglera. Oprócz próby przedstawienia zinwentaryzowanych przykładów „owalnicy głogowskiej” zestawiono je z ich wyglądem współczesnym, w celu pokazania niewielkich zmian, jakie zaszły w wyglądzie nawsia poszczególnych wsi.

„Owalnica głogowska” jest szczególnym typem rozplanowania przestrzennego wsi, występującym głównie na terenie dawnego księstwa głogowskiego, znajdującego się w granicach historycznego Śląska. Pomimo że problematyka

⁵ W literaturze niemieckojęzycznej w zakresie dziejów kartografii Śląska warto wspomnieć o takich pracach jak: M. Hanke, H. Degner, *Die Pflege der Kartographie bei der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften unter der Regierung Friedrichs des Grossen*, Berlin 1934; M. Hanke, H. Degner, *Geschichte der Amtlichen Kartographie Brandenburg-Preussens bis zum ausgang der Friderizianischen Zeit*, Stuttgart 1935; H. Schlenger, *Des großen Königs Kriegskarte*, „Schlesische Monatshefte” 1938, 1; H. Herrmann, *Die ältesten Karten von Deutschland bis Gerhard Mercator*, Leipzig 1940; *Lexikon zur Geschichte der Kartographie: von den Anfängen bis zum ersten Weltkrieg*, bearb. v. I. Kretschmer, J. Dörflinger, F. Wawrik, Bd. 1–2, Wien 1986; K. Lindner, *Zwischen Oder und Riesengebirge. Schlesische Karten aus fünf Jahrhunderten. Katalog zur Ausstellung der Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz Berlin*, Berlin 1987; *Ostdeutschland und die deutschen Siedlungsgebiete in Ost- und Südeuropa in Karte, Bild und Wort*, bearb. von F. Dörr und W. Kerl, München 1990; *Grenzland zwischen Ost und West: schlesische Landkarten aus fünf Jahrhunderten. Katalog zur Ausstellung des Museums für schlesische Landeskunde, Königswinter-Heisterbacherrott* 2000. Wiedzy o dziejach śląskiej kartografii w polskiej literaturze należy szukać przede wszystkim w poniższych pracach: K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta*, Kraków 1935; idem, *Ślązacy w kartografii polskiej XVI wieku*, Katowice 1937; idem, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*, Wrocław 1963; *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku*, pod red. R. Lutmana, Katowice 1936; J. Zembaty, *Najstarsze mapy Śląska i ich autorzy*, „Kwartalnik Opolski” 1957, nr 2; H. Kot, *Historia nowożytnej kartografii Śląska 1800–1939*, Katowice 1970; J. Janczak, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Opole 1976; R. Wytyczak, *Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVIII wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław 1998; A. Konias, *Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego od II połowy XVIII wieku do początku XX wieku*, Katowice 2000; D. Przybytek, *Kartografia historyczna Śląska XVIII–XX wieku*, Wrocław 2002; B. Horodyski, *Dzieje Atlasu Śląska 1720–1752*, Warszawa 2002; M. Dworsatschek, *Imago Silesiae. Z kolekcji Tomasa Niewodniczańskiego*, Wrocław 2002; B. Czechowicz, *Visus Silesiae. Treści i funkcje ideowe kartografii Śląska XVI–XVIII wieku*, Wrocław 2008; R. Wytyczak, *Śląsk na mapach z lat 1800–1945 w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław 2008; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010.

śląskiego osadnictwa podejmowana była przez wielu naukowców, to tematyki tego rodzaju układu ruralistycznego praktycznie w ogóle nie poruszano, i to w badaniach uczonych, specjalizujących się w różnych dziedzinach nauki.

Obszarem badań autora niniejszego opracowania był teren północno-wschodniej części księstwa głogowskiego, które istniało do 1740 roku. W 1638 r. ukształtował się jego ostateczny podział na sześć jednostek terytorialnych, zwanych *weichbildami*, którymi były okręgi: głogowski, górowski, kożuchowski, szprotawski, świebodziński oraz zielonogórski.

Po zajęciu śląskiej prowincji przez wojska pruskiego monarchy nastąpiły znaczne przeobrażenia systemu polityczno-administracyjnego. Wzorem prusko-brandenburskim na terenie prowincji utworzono dwie kamery wojenno-dominalne (*Kriegs und Domänen-Kammern*) z siedzibami w Głogowie i Wrocławiu. Był to pierwszy krok do likwidacji jednostek przestrzennych rodem z czasów habsburskich. Fryderyk II specjalnym aktem, datowanym na 22 grudnia 1741 r. z datą obowiązywania od 1 stycznia 1742 r., wprowadził podział kamer na powiaty (*Kreisverfassung*), na czele których stał landrat. Podział ten znajdował głównie zastosowanie, gdy odnosił się do ziem rolniczych⁸. Nowe powiaty swoim zasięgiem terytorialnym objęły dawne *weichbildy*.

Badaniami objęto więc obszar powiatów głogowskiego oraz zielonogórskiego, na terenie których stwierdzono występujące przypadki „owalnicy głogowskiej”. Przypomnienie ustrojowej organizacji dzielnicy było ważną częścią wprowadzenia, gdyż zarówno von Wrede, jak i von Regler na swoich mapach używali, obok nazw nowych powiatów, także pojęć *Fürstenthum*, będących pozostałościami po czasach habsburskich.

⁶ Oprócz wyżej wymienionych rozpraw dodatkowe informacje, niekiedy skąpe, dotyczące atlasu *Krieges-Carte von Schlesien* oraz „Mapy lewobrzeżnej części Śląska” Reglera można odnaleźć w poniższych publikacjach: J. Partsch, *Katalog d. Ausstellung d. XIII Deutschen Geographentages zu Breslau*, Breslau 1901; B. Olszewicz, *Stan i potrzeby nauki polskiej na Śląsku w zakresie kartografii*, w: *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku*, pod red. R. Lutmana, Katowice 1936, s. 91–125; J. Janczak, *Mapy Fryderyka Chrystiana von Wredego jako źródło do dziejów Śląska*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. XXXVII, 1982, nr 3–4, s. 535–540; K. Lindner, *Wredes „Krieges Carte von Schlesien” – die erste preussische Landesaufnahme Schlesiens*, w: *Kartographiehistorisches Colloquium Luneburg*, 84, 15.–17. Marz 1984, red. W. Scharfe, E. Jäger, Berlin 1985, s. 39–53; K. Lindner, *Schlesische Karten aus der Zeit nach 1763: die Aufnahmen von Regler und Hammer*, w: *Kartographiehistorisches Colloquium Wien '86*, 29.–31. Oktober 1986, Herausgegeben von W. Scharfe, I. Kretschmer und F. Wawrik, Berlin 1987, s. 49–56; *Christian Friedrich von Wrede: Krieges Carte von Schlesien: 1747–1753*, Oprac. K. Lindner, München 1992; P. Greiner (rec.), *Krieges-Carte von Schlesien 1747–1753*, *Christian Friedrich von Wrede*, München 1992, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 39, 1994, nr 1, s. 142–145;

⁷ W ostatnim okresie ukazały się dwa artykuły autorstwa Grzegorza Bosego poświęcone zagadnieniu krajobrazu kulturowego północnego Śląska, dla których podstawą źródłową w badaniach były mapy Ch.F. von Wrede, zob.: G. Bosy, *Atlas Krieges-Carte von Schlesien Christiana Friedricha von Wredego jako źródło do rekonstrukcji krajobrazu kulturowego Dolnego Śląska w połowie XVIII w.*, w: *Fenomen miejsca – w poszukiwaniu tożsamości krajobrazu*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” nr 29, Sosnowiec 2015, s. 39–52; G. Bosy, *Krajobraz kulturowy wsi północnego Śląska w świetle map Christiana Friedricha von Wredego z połowy XVIII wieku*, „Studia Zachodnie”, t. XVII, Zielona Góra 2015, s. 79–96.

⁸ K. Orzechowski, *Historia ustroju Śląska 1202–1740*, Wrocław 2005, s. 233–234; J. Kuczer, W. Strzyżewski, *Spisy dóbr ziemskich Księstwa Głogowskiego z lat 1671–1727*, Warszawa 2007, s. 14–16.

2. Prace kartograficzne w czasach rządów Fryderyka II

Państwo Pruskie wchodziło w XVIII wiek zacofane pod względem kartograficznym⁹. Młody Fryderyk II Hohenzollern, rozpoczynający w 1740 r. swoje rządy, zdawał sobie doskonale sprawę ze słabości własnego kraju w tym zakresie. Dążąc w pierwszej kolejności do skonsolidowania swoich posiadłości oraz zdobycia nowych, cennych terytoriów, król wydał rozkaz wykonywania map przede wszystkim do celów wojskowych¹⁰. Podczas wojen śląskich pruski hegemon utwierdził się w przekonaniu, że mapa spełniała wielką rolę w trakcie prowadzenia działań militarnych. W związku z tym monarcha specjalnym rozkazem nakazywał utajnianie map – głównie dlatego, aby nie oddać planów potencjalnemu lub rzeczywistemu wrogowi¹¹. Z czasem, przede wszystkim po zakończeniu trzeciej wojny śląskiej i przejściu całkowitej kontroli nad Śląskiem, kartografia pruska przekształciła się w służbę społeczeństwu pod kątem społeczno-gospodarczym, stając się w ten sposób kartografią urzędową¹². Fryderyk II miał świadomość tego, że tylko w ten sposób możliwe jest „prowadzenie skutecznej polityki fiskalnej, planowanie nowych inwestycji, czy określanie priorytetów w odbudowie i rozwoju kraju”¹³. W wyniku poświęcenia przez pruskiego władcę szczególnej uwagi ziemi śląskiej powstały jedne z wybitniejszych opracowań kartograficznych ziem Dolnego Śląska.

Atlas *Krieges-Cardes von Schlesien* autorstwa Christiana Friedricha von Wredego oraz zbiór map *Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz*, którego autorem był Ludwig Wilhelm von Regler, są pierwszymi w dziejach Śląska tak dokładnymi mapami, które obejmują teren prawie całej prowincji. Dzięki nim możliwa stała się analiza układów przestrzennych wsi występujących na tym terenie.

2.1. Atlas Ch.F. von Wredego

Atlas *Krieges-Cardes von Schlesien* Christiana Friedricha von Wredego składa się ze 195 arkuszy map wykonanych w skali około 1:33 333, pięciu arkuszy tytułowych oraz jednego arkusza specjalnego. Rękopiśmienne, kolorowe arkusze mapowe umieszczone są w pięciu tomach, które mają rozmiar 39 × 51 cm. Rozmiar samych arkuszy mapowych wynosi 60 × 43 cm lub 73 × 52 cm¹⁴.

⁹ R. Skrycki, *Prace kartograficzne w dolinach Odry, Warty i Noteci w okresie fryderycjańskim*. Goswien Othmar Schultze i jego wkład w rozwój kartografii pruskiej, Szczecin 2013, s. 7.

¹⁰ A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa...*, s. 12.

¹¹ R. Skrycki, *Prace kartograficzne w dolinach...*, s. 7.

¹² Ibidem, s. 12.

¹³ Ibidem, s. 12.

¹⁴ Zob. np. K. Lindner, *Zwischen Oder und Riesengebirge...*, s. 174.

O tym, jak szczegółowa powinna być mapa, może świadczyć rozkaz króla wysłany z Poczdamu, a datowany na 20 listopada 1746 r., który natychmiast przesłano do Kłodzka, gdzie w tamtejszej twierdzy von Wrede wykonywał prace fortyfikacyjne:

„Do Majora v. Wrede w Kłodzku.

Prace nad fortyfikacjami w Kłodzku przed tym rokiem zostają wstrzymane z mojego rozkazu. Moją wolą jest, aby Pan dokładnie ujął całość gór, aż po granicę Czech od Łużyc i dalej w dół hrabstwa kłodzkiego na szerokość 6 mil, dokładnie licząc od granicy czeskiej w kierunku mojego kraju śląskiego, i z tych prac sporządził specjalną bardzo dokładną mapę, która ujmować będzie nie tylko góry, lasy, obszary, rzeki i inne wody, drogi, kładki, mosty i tym podobne, ale również jaskinie, załamania w skałach, pojedyncze domy, pagórki itd. do najdokładniejszych szczegółów zgodnie z rzeczywistą sytuacją, wszystko musi być dokładnie przedstawione na mapie, tak abym na dokładności i poprawności tak wykonanej mapy mógł tworzyć państwo.

Do prac powinien Pan zaangażować również innych inżynierów, w takiej liczbie jaką Pan uważa za potrzebną, którzy powinni pracować pod Pańskim kierownictwem.

Czego więcej potrzebowałby Pan do wykonania niniejszej pracy, powinien Pan wskazać, tak abym mógł wydać niezbędne rozkazy. Pan jednak powinien przystąpić do wykonywania prac bez zbędnej straty czasu”¹⁵.

Westfalczyk natychmiast zebrał i sformował podległy mu oddział specjalistów. W jego skład weszli: kapitanowie – Koch, Klein, Guionneau; porucznicy – Foris, Lehmann; chorążowie – Bohne i Winancko oraz Ludwig Wilhelm von Regler jako „Desinateur”, czyli rysownik. Von Wrede koszty wykonania map, według zaleceń króla Fryderyka II, oszacował na znaczną wówczas sumę 6500 talarów, na co składało się 5000 talarów jako koszty pomiaru terenu oraz 1500 talarów na końcowe opracowanie map¹⁶.

Finalnie major Ch.F. von Wrede podzielił swoje opracowanie na pięć części. Zgodnie z życzeniem pruskiego króla nie wykonał pomiarów centralnej części Śląska o powierzchni około 80 mil kwadratowych, tj. terenu na południe od Odry, od Głogowa i Brzegu Dolnego na północy, aż po Legnicę, Świdnicę, Ślęzę i Ziębice na południu. Region ten był na tyle dobrze znany Fryderykowi II z okresu pierwszych dwóch wojen śląskich, iż król uznał, że terytorium to nie wymaga nowego opracowania, ponieważ jego zdaniem „Śląsk nie powinien mieć na tym obszarze żadnych kłopotów wojennych”¹⁷. Zespół von Wredego

¹⁵ M. Hanke, H. Degner, *Geschichte der Amtlichen Kartographie...*, s. 248.

¹⁶ Ibidem, s. 249; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa...*, s. 81; G. Bosy, *Krajobraz kulturowy wsi północnego Śląska w świetle źródeł kartograficznych z okresu fryderycjańskiego (1740–1787)*, Zielona Góra 2017, rozprawa doktorska, s. 84.

¹⁷ H. Schlenger, *Formen ländlicher...*, s. 23–24; J. Janczak, *Zarys dziejów...*, s. 80–81; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa...*, s. 82–83; M. Hanke, H. Degner, *Geschichte der Amtlichen Kartographie...*, s. 255.

nie skartował również powiatu świebodzińskiego, należącego jeszcze w owym czasie do Dolnego Śląska, lecz oddzielonego od terenu dzielnicy pasem ziemi należącym do Brandenburgii.

Tom pierwszy „Atlasu wojennego” nosił tytuł „Mapa wojenna wzdłuż granicy śląsko-czeskiej od Łużyc po Morawy w 42 arkuszach mapowych”¹⁸. Prace nad nią rozpoczęły się zimą 1746 r., zaś całość prac kartograficznych ukończona została w przeciągu 1747 r., o czym w ostatnim kwartale tego roku Ch.F. von Wrede raportował bezpośrednio do króla¹⁹.

Po dobrym przyjęciu map przez Fryderyka II, Ch.F. von Wrede wraz ze swoim oddziałem w grudniu 1748 r. przystąpił do wykonania drugiego tomu atlasu. Został on nazwany „Mapa wojenna części księstw opolskiego i raciborskiego po tamtej stronie Odry, aż do granicy polskiej i od Stobrawy aż do granicy cieszyńskiej w 40 arkuszach”²⁰. Dzięki szybkiemu postępowi prac von Wrede otrzymał awans do stopnia podpułkownika²¹.

Trzeci tom atlasu autor wraz ze swoim zespołem wykonał w 1750 r., o czym 15 września tego roku doniósł z Kłodzka królowi Fryderykowi²². Tom zatytułował „Mapa wojenna części Górnego Śląska z tej strony Odry od Brzegu do Bohumina, następnie wzdłuż granicy austriackiej przez Opawę i Karniów do Paczkowa, a stąd przez Ziębice do Brzegu”²³. Całość terenu zamykała się w granicach wyznaczonych liniami od mniej więcej Oławy na północy przez Bohumin na południu, stąd wzdłuż nowo wyznaczonej granicy austriacko-pruskiej do Paczkowa i z powrotem do Oławy²⁴.

Ostatnie dwa tomy atlasu, najbardziej interesujące z punktu widzenia tematu niniejszego artykułu, zostały wykonane w latach 1751–1753. Część czwarta opracowana została z końcem 1751 roku, a oddana do wglądu króla w styczniu 1752 roku. Jej tytuł brzmi „Mapa wojenna części Dolnego Śląska od okolic Nowogrodzka nad Kwisą wzdłuż Łużyc do Krosna Odrzańskiego i wzdłuż Odry do Głogowa, a stąd z powrotem przez Polkowice, Chojnów do Złotoryi i następnie przez Grodziec w okolice Nowogrodzka nad Kwisą w 36 arkuszach”²⁵.

Wreszcie ostatnią część, czyli tom piąty, zaczęto opracowywać jesienią 1752 r., a zakończono 22 października 1753 r. i nadano jej tytuł „Mapa wojenna okolic Wrocławia, aż do polskiej granicy i od Kluczborka do Sulechowa w 42 arkuszach”²⁶.

¹⁸ M. Hanke, H. Degner, *Geschichte der Amtlichen Kartographie...*, s. 249.

¹⁹ Ibidem, s. 249.

²⁰ Ibidem, s. 250.

²¹ A. Konias, *Śląsk w kartografii fryderycjańskiej XVIII wieku*, w: *Cartographia Confinium. Zachodnie i północne ziemie Rzeczypospolitej w dawnej kartografii*, red. E. Jaworski, R. Skrycki, Gorzów Wlkp. 2009, s. 81.

²² M. Hanke, H. Degner, *Geschichte der Amtlichen Kartographie...*, s. 251.

²³ Ibidem, s. 251.

²⁴ J. Janczak, *Mapy ...*, s. 537.

²⁵ Ibidem, s. 252.

²⁶ Ibidem, s. 253.

Całość prac zakończyła się więc w 1753 roku. Początkowo Fryderyk II pozostawał pod ich wielkim wrażeniem, czego wyrazem miały być słowa wypowiedziane do Wredego: „Wyrażam duże zadowolenie z przeprowadzonych prac, jestem nimi usatysfakcjonowany i wszystkim dziękuję za powzięte starania”²⁷.

Zakończona wojna siedmioletnia potwierdziła ostatecznie panowanie Królestwa Prus nad Śląskiem. Fryderyk II podczas prowadzonych działań wojennych uwypuklił braki w opracowaniu kartograficznym Wredego. Największe zastrzeżenia zgłaszał do mało wiarygodnego przedstawienia obszarów górzystych w regionie Sudetów. Brak dokładnych materiałów kartograficznych był z punktu widzenia planowania strategicznego bardzo niekorzystny. Dlatego też części Śląska miały być ujęte na nowych mapach²⁸.

2.2. Zbiór map L.W. von Reglera

Wykonanie kolejnych, dokładnych map Fryderyk II powierzył w 1763 r. inżynierowi majorowi Ludwigowi Wilhelmu von Reglerowi, którego już znał z udziału we wcześniejszych pracach kartograficznych prowadzonych przez von Wredego²⁹.

Von Regler rozpoczął prace w maju 1763 r. od skartowania terenu Hrabstwa Kłodzkiego³⁰. Ważnym aspektem nowych map miało być pokazanie dróg, nie tylko głównych, lecz również bocznych i polnych. Król słowami, że w działaniach militarnych „przekłete drogi stanowią jedyną przeszkodę w moim zamierzeniu”³¹, dość jasno dał do zrozumienia, że na ten element treści należy zwrócić równie dużą uwagę, jak na ukształtowanie terenu. Kartograf i fortyfikator dobrał sobie do pomocy trzech oficerów piechoty z regimentów śląskich: podporuczników von Schaffstaedta, Güldenera, Neumanna, a także flagowego Möhringa. W obliczeniach diet, obok Reglera, pojawiają się jeszcze osoby: inżyniera kapitana Freunda oraz inżyniera porucznika Beyera, kapitana Rabego oraz kapitana Wolffa, a od września 1764 r. dodatkowo podporucznika Winancko³².

Całość prac trwała sześć lat i zakończyła się w 1770 roku, o czym można dowiedzieć się z prowadzonych rachunków. Ostatecznie pracami pomiarowymi, zgodnie z życzeniem pruskiego monarchy, L.W. von Regler objął Śląsk na lewo od Odry oraz kontynuował je w kierunku Jeleniej Góry oraz Górnego Śląska. Na wschodzie linią graniczną opracowania była Odra, jednakże w okolicach Głogowa i Koźła przedstawione zostały także obszary przylegające do

²⁷ K. Lindner, *Wredes „Krieges Carte...”, w: Kartographiehistorisches Colloquium Lüneburg '84...*, s. 45.

²⁸ Ibidem, s. 49.

²⁹ D. Przybytek, *Kartografia historyczna...*, s. 28.

³⁰ K. Lindner, *Zwischen Oder und Riesengebirge...*, s. 176.

³¹ M. Hanke, H. Degner, *Geschichte der Amtlichen Kartographie...*, s. 269–270.

³² Ibidem, s. 270.

Odry po prawej stronie brzegu. Nieznane są przyczyny, dlaczego obszar po lewej stronie Odry nie został ujęty w całości, tylko podzielony na większą część północną i mniejszą południową na Górnym Śląsku, na południe od linii Nysa–Grodków³³.

Zdjęcie topograficzne Śląska na lewo od Odry obejmuje finalnie 102 arkusze mapowe sporządzone w skali ok. 1:24 000. Arkusze mają najczęściej wielkość 90 cm × 62 cm. Sekcje nie składają się z całych arkuszy, ale z pojedynczych kartek, które naniesiono na płótno³⁴.

3. Charakterystyka „owalnicy głogowskiej”

Osadnictwo wiejskie co najmniej od XVIII wieku było obiektem zainteresowań wielu dziedzin nauki, w tym przede wszystkim etnografii, historii dziejów gospodarczych, a szczególnie historii oraz od XIX w. geografii. Wsie stanowią zdecydowaną większość form osadniczych zaludnionych części globu ziemskiego. Fakt ten w naturalny sposób wymusił na nauce szczegółowe badania regionalne i krajobrazowe. Z czasem analiza osadnictwa wiejskiego stała się jednym z obszerniejszych działów geografii osadnictwa. Według Marii Kielczewskiej-Zaleskiej wpływ na to miała różnorodność układów przestrzennych, ich ewoluowanie w czasie i przestrzeni oraz konieczność zastosowania eksploatacji w terenie³⁵. W ostatnim jednak czasie, szczególnie w naukach historycznych, zauważalny jest regres w badaniach nad osadnictwem wiejskim ziem należących do 1945 roku do Niemiec³⁶.

Dzięki opisanym materiałom kartograficznym można poddać dokładnej analizie wsie placowe. Osady tego typu, dzięki występującemu w ich obrębie wewnętrznemu placowi zwanemu nawsiem, były specyficznymi układami urbanistycznymi na tle pozostałych form przestrzennych występujących na analizowanym terytorium. W przypadku omawianych tu wsi zasadniczym zagadnieniem było badanie placu wewnętrznego, ukształtowanego w okresie średniowiecza, który spełniał ważne role w życiu ówczesnych mieszkańców osad wiejskich.

Zagadnienie nawsia było przedmiotem badań historyków i geografów już w XIX oraz na początku XX wieku. Wykształcona przestrzeń pomiędzy gospodarstwami, ograniczona drogami, tworzyła nawsie (*Aue*). W niemieckiej geografii osadnictwa zamiennie i równie często używano określenia *Anger*. W odniesieniu do Śląska częściej używano jednak tego pierwszego terminu. Drugim

³³ K. Lindner, *Schlesische Karten aus der Zeit...*, w: *Kartographiehistorisches Colloquium Wien '86...*, s. 49–50.

³⁴ K. Lindner, *Zwischen Oder und Riesengebirge...*, s. 176.

³⁵ M. Kielczewska-Zaleska, *Nowe kierunki studiów geograficzno-historycznych nad osadnictwem wiejskim*, „Przegląd Geograficzny”, t. 35, 1963, z. 1, s. 3.

³⁶ K. Mikulski, *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku*, Toruń 1994, s. 16.

nazywano przestrzeń wewnętrzną osady, którą cechowało występowanie żyznych gleb aluwialnych lub bagnistych brzegów rzek³⁷.

Rozplanowanie wsi można przedstawić w dwóch aspektach: historycznym i geograficznym. Herbert Knothe w latach trzydziestych XX w. stwierdził, że osadnictwo wiejskie oraz jego forma są decydującymi czynnikami dla wyglądu krajobrazu cywilizacyjnego³⁸. Wsiami z nawsiem zajął się natomiast Herbert Schlenger, który rozwinął podział stworzony przez Rudolfa Martiny'ego. W ten sposób zaproponował typizację form osadniczych zawierających nawsie na:

- wieś z nawsiem o kształcie lancetowatym (*Lanzettanger-Dorf*),
- wieś z nawsiem okrągłym (*Rundanger-Dorf*),
- wieś z nawsiem prostokątnym, symetrycznym (*Rechteckanger-Dorf*),
- wieś z nawsiem trójkątnym (*Dreieckanger-Dorf*)³⁹.

W typologii tej szczególną uwagę należy zwrócić na wieś z nawsiem trójkątnym (*Dreieckanger-Dorf*). H. Schlenger, jako twórca przytoczonego wcześniej podziału wsi nawsiowych, stwierdził, że aby scharakteryzować przestrzeń wewnętrzną danej osady konieczne jest dysponowanie materiałem kartograficznym stworzonym w XVIII wieku. Obecne wsie, które przez kilka wieków były poddawane intensywnym przekształceniom, zachodzącym przede wszystkim w wyniku rozbudowy i powiększania powierzchni miejscowości, utraciły nawsie. W ten sposób z wsi placowych zaczęły powstawać wsie wielodrogowe, w różnych odmianach⁴⁰.

Nie jest do końca jasne, w jaki sposób ukształtowała się trójkątna forma placu wewnętrznego. W przypadku analizowanych wsi z badanego terenu można stwierdzić, że układ ten wykształcił się głównie w wyniku warunków topograficznych. Osady „wpasowywały” się w istniejący krajobraz naturalny, przede wszystkim w ukształtowanie terenu. Dla wielu miejscowości trudno jest jednak jednoznacznie stwierdzić, czy nawsie powstało w rezultacie oddziaływania czynników historycznych, czy etnograficznych⁴¹. Plac trójkątny nie jest formą regularną, lecz powstawał w wyniku rozwidlania się co najmniej trzech dróg, które najczęściej mają rozdrożny układ. Według M. Kiełczewskiej-Zaleskiej wieś placowa z trójkątnym wnętrzem nie jest pozostałością po okolicy, gdyż układ dróg w niej jest odwrotny niż we wsiach z nawsiem⁴².

Specyficzną odmianą wsi z trójkątnym nawsiem były osady położone na północnych rubieżach Śląska, w szczególności na terenach byłego księstwa głogowskiego, w powiatach głogowskim i zielonogórskim. Jak pisał H. Schlenger,

³⁷ M. Kutyma, *Siołkowice w średniowieczu (XIII–XV w.)*, „Kwartalnik Opolski”, t. 6, 1965, s. 79–80.

³⁸ H. Knothe, *Beispiele...*, s. 1–2.

³⁹ H. Schlenger, *Formen ländlicher...*, s. 61–62.

⁴⁰ Ibidem, s. 62.

⁴¹ Ibidem, s. 78.

⁴² M. Kiełczewska-Zaleska, *O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, „Prace Geograficzne”, nr 5, Warszawa 1956, s. 45–46.

były one bardzo rzadko spotykane w innych regionach dzielnicy, stąd otrzymały wspólną nazwę „owalnicy głogowskiej” (*Glogauer Angerdorf*)⁴³. Warto poświęcić im uwagę w kontekście analizowanego materiału kartograficznego. Przykładami takich wsi były Swarzynice (*Schwarmitz*), Kolsko (*Koltzig*), Bobrowniki (*Bobernig*), Szymocin (*Simbsen*), Smardzów (*Schmorsee*) oraz Brzostów (*Brostau* – obecnie dzielnica Głogowa). Schlenger pisał o nich, że były zakładane według określonego planu, a ich układ urbanistyczny nie był uzależniony tylko i wyłącznie od warunków topograficznych. Twierdzenia te należy jednak poddać w wątpliwość. Analiza wyżej wymienionych przykładów osiedli nie wykazała szczególnej celowości w ich rozplanowywaniu, natomiast dobrze widoczny był element dopasowania się do istniejących warunków topograficznych. Przyglądając się wyżej wymienionym wsiom należy także zauważyć, że wszystkie z nich łączyła zasadnicza cecha wspólna, a mianowicie zabudowane nawsie. Na jego terenie brak było również cieków wodnych i wód stojących, które były tak charakterystyczne dla innych rozplanowań placowych. H. Schlenger w swoich badaniach podjął również skuteczną próbę dowiedzenia, że wsie owalne tego rodzaju były zakładane na prawie niemieckim, przy jednoczesnej próbie zanegowania i zminimalizowania roli ich lokacji na prawie polskim⁴⁴.

Skupiając się na badanym materiale kartograficznym stwierdzono, że widoczne było ściśle powiązanie tego typu wsi z topografią terenu, na którym się znajdowały. Osiedla te potrafiły doskonale zaadaptować się do istniejących warunków. Obszar północnego Śląska cechowało różne ukształtowanie terenu. Duży udział terenów podmokłych i bagien powodował konieczność asymilowania się z nimi dróg tworzących wiejski układ komunikacyjny, w tym charakter rozdroża. Było ono uwarunkowane rozwidleniem dróg w momencie napotkania przeszkody terenowej, np. bagna, doliny, czy jeziora.

Ukształtowanie wewnętrznego rozdrożnego placu związane było z przebiegiem dróg i ich rozwidleniem. Wsie tego typu wydają się być powstałymi samorzutnie, jednakże były one regularne w stosunku do ciągów komunikacyjnych. Plac trójkątny uformował się z rozwidlenia co najmniej trzech dróg. Jak wyżej wspomniano, był on w większości przypadków zabudowany pojedynczymi domami najbiedniejszych chłopów. Często plac ten poprzecinany był drózkami i ścieżkami. Idealnie zarysowany wewnętrzny trójkątny plac nie wykazywał podobieństwa do okolic i tego, aby były one ich protoplastami. Okolnice wyewoluowały we wsie z nawsiem okrągłym lub podkowiastym.

Układ dróg w miejscowości wyznaczał również sposób i możliwość ich rozbudowy. Działki siedliskowe chłopów pełnorolnych, składające się z trzech lub czterech budynków, znajdowały się po zewnętrznej stronie ulicy. Działki

⁴³ H. Schlenger, *Formen ländlicher...*, s. 78–79, 256, 258; G. Bosy, *Atlas Krieger-Carte von Schlesien...*, s. 47.

⁴⁴ G. Bosy, *Krajobraz kulturowy wsi północnego Śląska w świetle źródeł kartograficznych z okresu fryderycjańskiego (1740–1787)*, s. 200–201.

należące do poszczególnych gospodarzy były wąskie, gęsto położone obok siebie. Wielkość pól była jednak z reguły ograniczona przez właściwości terenu. Wierzchołki trójkąta najczęściej stanowiły wjazd i wyjazd z miejscowości. W nielicznych jednak przypadkach istniały dwa wjazdy i wyjazdy, tj. przy dolnej drodze stanowiącej podstawę trójkąta, o którą oparty był cały układ ruralistyczny. Trzeci wierzchołek pozostawał ślepy, gdyż rozbudowę w tym kierunku uniemożliwiała ukształtowanie terenu.

W większości wsi placowych posiadających trójkątne nawsie budynki użyteczności publicznej (kościół, folwarki) i siedziby właścicieli ziemskich (o ile się w nich mieściły) znajdowały się po zewnętrznej stronie drogi, na tym terenie, gdzie nie było ograniczeń w ich rozbudowie lub dostępie do pól uprawnych, łąk itp. Kościoły rzadko były umiejscowione na placu wewnętrznym, choć było to spotykane, czego przykładem mogła być wieś Brzostów. Drogi wewnętrzne były zazwyczaj jednakowej szerokości, raczej wąskie. Wykazywały przy tym dużą regularność przebiegu, tzn. były proste, bez odchyłeń i załamań.

Należy również stwierdzić, że wsie z nawsiem trójkątnym (*Dreieckanger-Dorf*) były z reguły osadami dużymi, w których mieszkała większa liczba chłopów posiadających własną ziemię, co potwierdza tabela 1, sporządzona na podstawie danych katastralnych zamieszczonych na odpowiednich sekcjach mapy von Wredego. Rozwój przestrzenny tych wsi był jednak mocno ograniczony przez panujące warunki topograficzne. Wraz z postępem nauki oraz rozwojem wiedzy na temat sposobów pozyskiwania ziemi do jej zagospodarowywania jako terenów wiejskich, w następnych stuleciach wsie te powiększyły się. Pomiędzy tym wiele z nich do dziś zachowało czytelny trójkątny plan.

Tab. 1. Dane katastralne dotyczące analizowanych wsi, zamieszczone na sekcjach *Krieges-Carden von Schlesien* Ch.F. von Wredego

Lp.	Miejscowość	Liczba chłopów	Liczba zagrodników i chałupników	Liczba koni
1	Bobrowniki	41	31	98
2	Brzostów	36	23	84
3	Kolsko	9	34	18
4	Smardzów	12	10	20
5	Swarzynice	14	20	10
6	Szymocin*	-	-	-

* Wieś Szymocin nie została skartowana przez zespół pod kierownictwem von Wredego.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Ch.F. von Wrede, *Krieges-Carden von Schlesien*, Band 4, Blatt 3, Blatt 9, Blatt 22, Blatt 25; Band 5, Blatt 4, 1:33 333, (oprac. 1747–1753), rkps. Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Berlin.

3.1. Analiza porównawcza wsi o planie „owalnicy głogowskiej”

Zinwentaryzowane przykłady „owalnicy głogowskiej” z terenu dawnego księstwa głogowskiego zestawione z ich współczesnym wyglądem potwierdzają tezę, że wsie z trójkątnym nawsiem, ukształtowanym w czasach późnego średniowiecza oraz okresie wczesnonowożytnym, zachowały do dziś swój pierwotny czytelny plan. Wyjątkiem nie jest tu nawet wieś Brzostów, która została wchłonięta po wojnie przez rozrastające się powierzchniowo miasto Głogów. W niektórych przypadkach nie zmienił się również układ usytuowania budynków okalających plac wewnętrzny, jak ma to miejsce np. w Bobrownikach. Powyższe ustalenia potwierdza poniższe porównanie i opis podanych tu przykładów wsi placowych z trójkątnym nawsiem.

Bobrowniki (Bobernig) – wieś położona w dawnym powiecie zielonogórskim, obecnie na terenie gminy Otyń w powiecie nowosolskim w województwie lubuskim. Z danych zawartych w opisie F.A. Zimmermanna miejscowość w 1791 r. zamieszkiwały 604 osoby w 87 budynkach (w tym m.in. jeden folwark, trzy karczmy i jeden młyn wietrzny)⁴⁵. Bobrowniki zachowały do dziś swój pierwotny wygląd nawsia, który praktycznie nie uległ jakimkolwiek przekształceniom. Co ciekawe, nie zmienił się także układ rozplanowania budynków otaczających plac wewnętrzny, w którym ustawione są one szczytowo do dróg wewnętrznych (ryc. 1 i 2).

Ryc. 1. Układ ruralistyczny wsi Bobrowniki (Bobernig) około 1770 r.

Źródło: L.W. von Regler, *Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz*, Blatt 8, 1:24 000, (oprac. 1764–1770), rkps. Staatsbibliothek-Preußischer Kulturbesitz, Berlin

⁴⁵ F. A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien. Band 10: das Fürstentum Glogau mit den Kreisen: Freystadt, Glogau, Guhrau, Grünberg, Schwiebus und Sprottau*, Brieg 1791, s. 350.

Ryc. 2. Współczesny widok wsi Bobrowniki. Źródło: www.bing.com/maps/ (dostęp 23.02.2018).
Zrzut ekranowy pochodzący ze strony bing.com/maps/, będącej produktem firmy Microsoft,
przedrukowany za zgodą i wiedzą firmy Microsoft Corporation

Brzostów (*Brostau*) – wieś położona w dawnym powiecie głogowskim. W 1984 r. miejscowość włączono w granice miasta Głogowa w województwie dolnośląskim⁴⁶. W 1791 r. w 95 budynkach zamieszkiwało 517 osób⁴⁷. Pomimo że obecnie wieś stanowi dzielnicę Głogowa to nadal widoczny i czytelny jest jej plac wewnętrzny, ukształtowany w formie trójkąta (ryc.3 i 4).

Kolsko (*Koltzig*) – wieś w połowie XVIII w. położona była w granicach powiatu zielonogórskiego, obecnie znajduje się na terenie powiatu nowosolskiego w województwie lubuskim. W 1791 r. w Kolsku były 93 budynki, w których zamieszkiwały 603 osoby⁴⁸. Miejscowość do dziś zachowała plan trójkąta, choć jedna z dróg, tworząca jego ramię, została skrócona. Po zewnętrznej stronie drogi, która stanowi podstawę trójkąta, znajduje się kościół oraz pałac (ryc. 5 i 6).

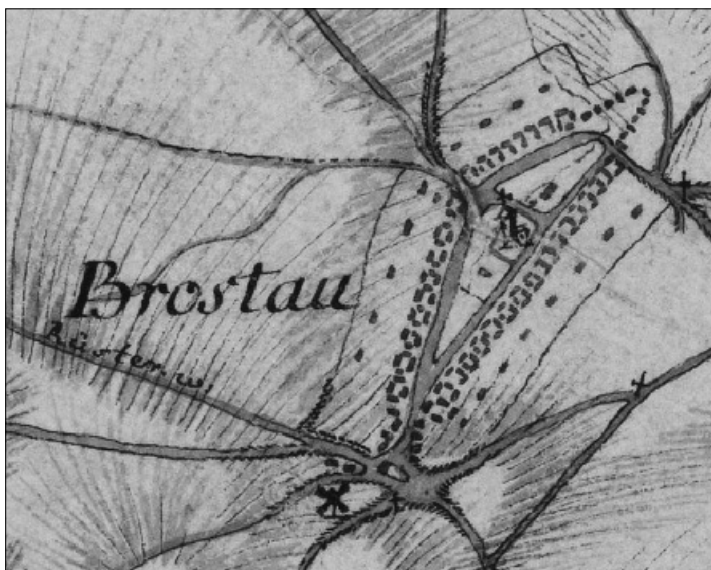
Smardzów (*Schmorse*) – wieś, zarówno dawniej jak i dziś, położona jest na terenie powiatu głogowskiego, obecnie w gminie Jerzmanowa. W 1791 r. w miejscowości mieszkało blisko 150 osób w 78 budynkach⁴⁹. Z upływem lat plan trójkąta uległ niewielkiej deformacji poprzez zabudowę jednej z dróg, tworzącej ramię trójkąta. W zabudowie mieszkaniowo-gospodarczej nie nastąpiły większe zmiany. Wieś zamieszkuje 220 osób (ryc. 7 i 8).

⁴⁶ Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Głogów, Głogów 2007, s. 30.

⁴⁷ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, s. 255.

⁴⁸ Ibidem, s. 271.

⁴⁹ Ibidem, s. 290.

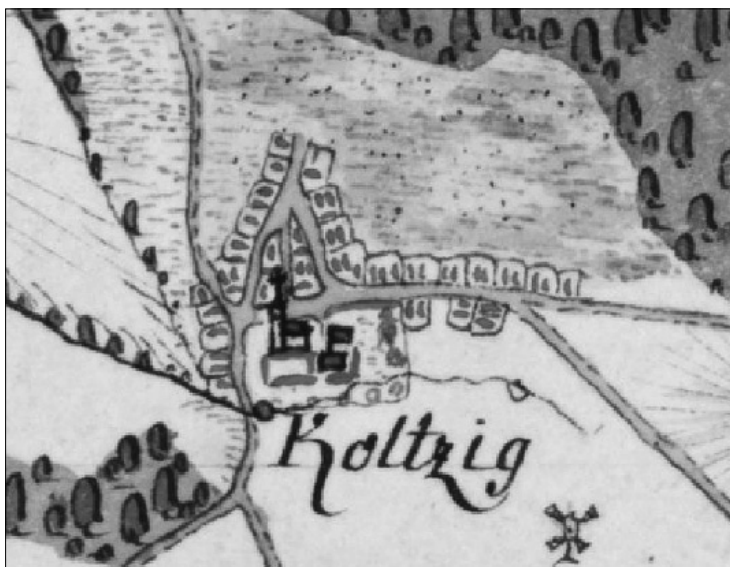
Ryc. 3. Układ ruralistyczny wsi Brzostów (*Brzostau*) około 1770 r.

Źródło: L.W. von Regler, *Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz*, Blatt 21, 1:24 000, (oprac. 1764–1770), rkps. Staatsbibliothek-Preußischer Kulturbesitz, Berlin

Ryc. 4. Współczesny widok Brzostowa, będącego obecnie dzielnicą Głogowa.

Źródło: www.bing.com/maps/ (dostęp 23.02.2018). Zrzut ekranowy pochodzący ze strony bing.com/maps/, będącej produktem firmy Microsoft, przedrukowany za zgodą i wiedzą firmy Microsoft Corporation

Ryc. 5. Układ ruralistyczny wsi Kolsko (*Koltzig*) w połowie XVIII w.
Źródło: Ch.F. von Wrede, *Krieges-Card von Schlesien*, Band 5, Blatt 4, 1:33 333, (oprac. 1747–1753),
rkps. Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Berlin

Ryc. 6. Współczesny widok wsi Kolsko. Źródło: www.bing.com/maps/ (dostęp 23.02.2018).
Zrzut ekranowy pochodzący ze strony [bing.com/maps/](http://www.bing.com/maps/), będącej produktem firmy Microsoft,
przedrukowany za zgodą i wiedzą firmy Microsoft Corporation

Ryc. 7. Układ ruralistyczny wsi Smardzów (*Schmorse*) około 1770 r. Źródło: L.W. von Regler, *Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz*, Blatt 21, 1:24 000, (oprac. 1764–1770), rkps. Staatsbibliothek-Preußischer Kulturbesitz, Berlin

Ryc. 8. Współczesny widok wsi Smardzów. Źródło: www.bing.com/maps/ (dostęp 23.02.2018). Zrzut ekranowy pochodzący ze strony [bing.com/maps/](http://www.bing.com/maps/), będącej produktem firmy Microsoft, przedrukowany za zgodą i wiedzą firmy Microsoft Corporation

Ryc. 9. Układ ruralistyczny wsi Swarzynice (Schwarmitz) w połowie XVIII w. Źródło: Ch.F. von Wrede, *Krieges-Carden von Schlesien*, Band 4, Blatt 3, 1:33 333, (oprac. 1747–1753), rkps. Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Berlin

Ryc. 10. Współczesny widok wsi Swarzynice. Źródło: www.bing.com/maps/ (dostęp 23.02.2018). Zrzut ekranowy pochodzący ze strony [bing.com/maps/](http://www.bing.com/maps/), będącej produktem firmy Microsoft, przedrukowany za zgodą i wiedzą firmy Microsoft Corporation

Ryc. 11. Układ ruralistyczny wsi Szymocin (Simbsen) około 1770 r. Źródło: L.W. von Regler, Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz, Blatt 29, 1:24000, (oprac. 1764–1770), rkps. Staatsbibliothek-Preußischer Kulturbesitz, Berlin.

Ryc. 12. Współczesny widok wsi Szymocin

Swarzynice (*Schwarmitz*) – wieś położona na terenie historycznego powiatu zielonogórskiego. Obecnie również leży na terenie tego powiatu, który wchodzi w skład województwa lubuskiego. W 1791 r. wieś zamieszkiwało 629 osób w 87 domach⁵⁰. W XVIII w. miejscowość posiadała widoczne trójkątne nawsie, które w całości zabudowane było budynkami chłopskimi. Poza obrębem wsi znajdował się cmentarz. W kolejnych latach, w wyniku modernizacji dróg wewnętrznych oraz rozbudowy mieszkaniowej, trójkątny plac wewnętrzny uległ nieco deformacji poprzez załamanie jednej z dróg pod kątem 90°. Czytelny jest jednak pierwotny układ rozplanowania przestrzennego miejscowości (ryc. 9 i 10).

Szymocin (*Simsen*) – wieś do 1945 r. znajdowała się w granicach powiatu głogowskiego. Obecnie wchodzi w skład gminy Grębocice w powiecie polkowickim w województwie dolnośląskim. Według spisu F.A. Zimmermanna z 1791 r. w miejscowości znajdowały się 72 budynki, w których mieszkało 340 osób⁵¹. Do dziś Szymocin zachował swój pierwotny plan „owalnicy głogowskiej”, z kościołem jako centralnym obiektem znajdującym się na nawsiu. We współczesnej zabudowie z obrębu wsi zniknęła część dużych zabudowań folwarcznych. Obecnie, w porównaniu z planem wykonanym przez L.W. von Reglera, zauważalne jest również podobieństwo w ustawieniu budynków względem dróg, tj. przeważają budynki zwrócone szczytem ku drodze. Jedynie w południowo-zachodniej części wsi znajdują się budynki ustawione kalenicowo (ryc. 11 i 12).

4. Podsumowanie

Mapy z okresu fryderycjańskiego są pierwszymi tak drobiazgowo opracowanymi materiałami kartograficznymi, które pozwalają analizować układy ruralistyczne osad wiejskich położonych na terenie historycznego Śląska. Zdjęcia topograficzne terenu sporządzone przez pruskich inżynierów pokazują szczegółowy przebieg dróg, dzięki któremu można było odczytać formę nawsia ukształtowaną wewnątrz miejscowości. Rzetelnie przedstawiona zabudowa oraz warunki naturalne terenu pozwalają na wyciąganie wniosków na temat kształtowania się przez kilka stuleci wyglądu poszczególnych osad wiejskich.

Mapy Ch.F. von Wredego oraz L.W. von Reglera pozwalają także na zinventoryzowanie oraz prezentację charakterystycznego układu przestrzennego wsi, jakim jest „owalnica głogowska”. Wsie tego typu w większym skupieniu występowały jedynie na terenach księstwa głogowskiego, istniejącego do 1740 roku. W innych częściach Śląska można było je spotkać tylko sporadycznie. Zestawienie wyglądu wsi z połowy XVIII wieku ze współczesnymi, ogólnie dostępnymi, zdjęciami satelitarnymi pozwala na zaobserwowanie ewolucji przebiegu dróg tworzących analizowane osiedla wiejskie oraz zmiany w zabudowie mieszkano-gospodarczej. Dzięki temu można stwierdzić, że wszystkie wsie o planie owalni-

⁵⁰ Ibidem, s. 365.

⁵¹ Ibidem, s. 292–293.

cowym z trójkątnym nawsiem zachowały swój pierwotny, czytelny plan ukształtowany ostatecznie w czasach wczesnonowożytnych, pomimo ich przestrzennego rozwoju w kolejnych stuleciach. Sytuacja taka ma miejsce np. we wsi Kolsko, położonej we wschodniej części dawnego powiatu zielonogórskiego (obecnie powiat nowosolski). Pomimo że miejscowość współcześnie ma plan wielodrożnicy, czytelny jest jej historyczny, aczkolwiek nieco zdeformowany układ. Podobna sytuacja ma miejsce we wsi Szymocin, położonej obecnie w województwie dolnośląskim, w powiecie polkowickim w gminie Grębocice. Tu układ wsi i nawsia zachował się niezmieniony od co najmniej trzystu lat.

Dodatkową zaletą „Atlasu wojennego Śląska” są zamieszczone na poszczególnych jego sekcjach dane katastralne zaczerpnięte z Elektorskiej Izby Brandenburskiej (Kurmärkirschen Kammer) oraz desygnacje własności (*Designation*). Informacje te zatytułowane *Designation derer Öhrter und Eigentühmer* pozwalają na określenie wielkości danej miejscowości oraz jej charakteru własnościowo-ekonomicznego.

Pomimo że w ostatnich latach zauważalny jest wzrost zainteresowania omówionymi tu mapami, można z całą pewnością stwierdzić, że ich treść do tej pory została omówiona i poddana analizie w niewystarczającym stopniu. Zestawienie ich z pisanymi materiałami źródłowymi, jak np. rejestry i katastry, pozwoli na dokładniejsze i pełniejsze odtworzenie życia śląskiej ludności obszarów wiejskich.

Literatura

- Alexandrowicz S., 1999, *Dawna mapa jako narzędzie pracy historyka*, „Z Dziejów Kartografii”, t. 11, Warszawa, s. 17–24.
- Bosy G., 2015, *Atlas Kriegeres-Cardes von Schlesien Christiana Friedricha von Wrede jako źródło do rekonstrukcji krajobrazu kulturowego Dolnego Śląska w połowie XVIII w.*, w: *Fenomen miejsca – w poszukiwaniu tożsamości krajobrazu*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, nr 29, Sosnowiec, s. 39–52.
- Bosy G., 2015, *Krajobraz kulturowy wsi północnego Śląska w świetle map Christiana Friedricha von Wredego z połowy XVIII wieku*, „Studia Zachodnie”, t. XVII, Zielona Góra, s. 79–96.
- Bosy G., 2017, *Krajobraz kulturowy wsi północnego Śląska w świetle źródeł kartograficznych z okresu fryderycjańskiego (1740–1787)*, Zielona Góra, rozprawa doktorska.
- Buczek K., 1935, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta*, Kraków.
- Buczek K., 1937, *Ślązacy w kartografii polskiej XVI wieku*, Katowice.
- Buczek K., 1963, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław.
- Burszta J., 1954, *Zagadnienie „nawsia” w osadnictwie wiejskim*, „Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego”, t. 41, cz. 1, s. 439–498.

- Czechowicz B., 2008, *Visus Silesiae. Treści i funkcje ideowe kartografii Śląska XVI–XVIII wieku*, Wrocław.
- Dörr F., Kerl W., 1990, *Ostdeutschland und die deutschen Siedlungsgebiete in Ost- und Südeuropa in Karte, Bild und Wort*, München.
- Dworsatschek M., 2002, *Imago Silesiae. Z kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego*, Wrocław.
- Ebert W., 1936, *Ländliche Siedelformen im deutschen Osten*, Berlin.
- Greiner P., 1994, *Krieges-Carte von Schlesien 1747–1753, Christian Friedrich von Wrede, München 1992: (recenzja)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 39, nr 1, s. 142–145.
- Grenzland zwischen Ost und West: schlesische Landkarten aus fünf Jahrhunderten. Katalog zur Ausstellung des Museums für schlesische Landeskunde, Königswinter-Heisterbacherrott 2000.*
- Hanke M., Degner H., 1934, *Die Pflege der Kartographie bei der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften unter der Regierung Friedrichs des Grossen*, Berlin.
- Hanke M., Degner H., 1935, *Geschichte der Amtlichen Kartographie Brandenburg-Preussens bis zum Ausgang der Friderizianischen Zeit*, Stuttgart.
- Hellmich M., 1914, *Das schlesische Dorf und schlesisches Dorfleben*, Breslau.
- Hellmich M., 1923, *Die Besiedlung Schlesiens in vor und frühgeschichtlicher Zeit*, Breslau.
- Herrmann H., 1940, *Die ältesten Karten von Deutschland bis Gerhard Mercator*, Leipzig.
- Horodyski B., 2002, *Dzieje Atlasu Śląska 1720–1752*, Warszawa.
- Janczak J., 1976, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Opole.
- Janczak J., 1982, *Mapy Fryderyka Chrystiana von Wredego jako źródło do dziejów Śląska*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, r. XXXVII, nr 3–4, s. 535–540.
- Kielczewska-Zaleska M., 1956, *O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, „Prace Geograficzne”, nr 5, Warszawa.
- Kielczewska-Zaleska M., 1963, *Nowe kierunki studiów geograficzno-historycznych nad osadnictwem wiejskim*, „Przegląd Geograficzny”, t. 35, z. 1, s. 3–19.
- Knothe H., 1938, *Beispiele schlesischer Dorfformen*, Breslau.
- Konias A., 2000, *Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego od II połowy XVIII wieku do początku XX wieku*, Katowice.
- Konias A., 2009, *Śląsk w kartografii fryderycjańskiej XVIII wieku*, w: *Cartographia Confinium. Zachodnie i północne ziemie Rzeczypospolitej w dawnej kartografii*, red. E. Jaworski, R. Skrycki, Gorzów Wlkp., s. 73–90.
- Konias A., 2010, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk.
- Kot H., 1970, *Historia nowożytnej kartografii Śląska 1800–1939*, Katowice.

- Kretschmer I., Dörflinger J., Wawrik F., 1986, *Lexikon zur Geschichte der Kartographie: von den Anfängen bis zum ersten Weltkrieg*, Bd. 1–2, Wien.
- Kuczer J., Strzyżewski W., *Spisy dóbr ziemskich Księstwa Głogowskiego z lat 1671–1727*, Warszawa 2007.
- Kutyma M., 1965, *Siolkowice w średniowieczu (XIII–XV w.)*, „Kwartalnik Opolski”, t. 6, s. 76–93.
- Lange E., 1853, *Die Soldaten Friedrich's des Grossen*, Leipzig.
- Lindner K., 1985, *Wredes „Krieges Carte von Schlesien“ - die erste preussische Landesaufnahme Schlesiens*, w: *Kartographiehistorisches Colloquium Luneburg '84, 15.–17. März 1984*, red. W. Scharfe, E. Jäger, Berlin, s. 39–53.
- Lindner K., 1987, *Schlesische Karten aus der Zeit nach 1763: die Aufnahmen von Regler und Hammer*, w: *Kartographiehistorisches Colloquium Wien '86, 29.–31. Oktober 1986*, Herausgegeben von W. Scharfe, I. Kretschmer und F. Wawrik, Berlin, s. 49–56.
- Lindner K., 1987, *Zwischen Oder und Riesengebirge. Schlesische Karten aus fünf Jahrhunderten. Katalog zur Ausstellung der Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz Berlin*, Berlin.
- Lindner K., 1992, *Christian Friedrich von Wrede: Krieges Carte von Schlesien: 1747–1753*, München.
- Lutman R. (red.), 1936, *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku*, Katowice.
- Mikulski K., 1994, *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku*, Toruń.
- Olszewicz B., 1936, *Stan i potrzeby nauki polskiej na Śląsku w zakresie kartografii*, w: *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku*, pod red. R. Lutmana, Katowice, s. 91–125.
- Orzechowski K., 2005, *Historia ustroju Śląska 1202–1740*, Wrocław.
- Parts J., 1901, *Katalog d. Austellung d. XIII Deutschen Geographentages zu Breslau*, Breslau.
- Plit J., 2008, *Słowo wstępne*, w: *Źródła kartograficzne w badaniach krajobrazu kulturowego*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, nr 16, s. 9–14.
- Podruczny G., 2010, *Wilhelm Ludwig Regler – kariera inżyniera wojskowego we fryderycjańskich Prusach*, w: *Twierdza Srebrnogórska III. Miasteczko i fortyfikacje*, Wrocław, s. 159–166.
- Podruczny G., 2013, *Król i jego twierdze. Fryderyk Wielki i pruskie fortyfikacje stałe w latach 1740–1786*, Oświęcim.
- Przybytek D., 2002, *Kartografia historyczna Śląska XVIII–XX wieku*, Wrocław.
- Schlenger H., 1930, *Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien. Beiträge zur Morphologie der schlesischen Kulturlandschaft*, Breslau.
- Schlenger H., 1933, *Friderizianische Siedlungen rechts der Oder bis 1800 auf Grund der Aufnahmen von Hammer und v. Massenbach (Geschichtlicher Atlas von Schlesien, Beiheft I)*, Breslau.

- Schlenger H., 1938, *Des grossen Königs Kriegskarte*, „Schlesische Monatshefte”, H. XVIII, Bd. 1, s. 17–18.
- Schlenger H., 1951, *Schlesiens Kulturlandschaften. Deutsche Heimat im Osten*, Berlin.
- Schwartz A., 1966, *Zmiany krajobrazu krainy zielonogórskiej na tle rozwoju osadnictwa od XI do XX wieku*, Poznań.
- Skrycki R., 2013, *Prace kartograficzne w dolinach Odry, Warty i Noteci w okresie fryderycjańskim. Goswien Othmar Schultze i jego wkład w rozwój kartografii pruskiej*, Szczecin.
- Szaflarski J., 1955, *Zarys kartografii*, Warszawa.
- Szulc H., 1968, *Typy wsi Śląska Opolskiego na początku XIX wieku i ich geneza*, Warszawa.
- Szulc H., 1995, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Wrocław.
- Tyszkiewicz J., 2014, *Geografia historyczna. Zarys problematyki*, Warszawa.
- Tzschoppe G.A., Stenzel G.A., 1832, *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz*, Hamburg.
- Wytyczak R., 1998, *Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVIII wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław.
- Wytyczak R., 2008, *Śląsk na mapach z lat 1800–1945 w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław.
- Zembaty J., 1957, *Najstarsze mapy Śląska i ich autorzy*, „Kwartalnik Opolski”, nr 2, s. 115–147.
- Zimmermann F.A., 1791, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien. Band 10: das Fürstentum Glogau mit den Kreisen: Freystadt, Glogau, Guhrau, Grünberg, Schwiebus und Sprottau, Brieg*.

Źródła internetowe

www.bing.com/maps/ (dostęp 23.02.2018).

Źródła kartograficzne

- Krieges-Cardes von Schlesien*, Ch.F. von Wrede, 1:33 333, oprac. 1747–1753, rkps. Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. N 15060.
- Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz*, L.W. von Regler, 1:24 000, oprac. 1764–1770, rkps. Staatsbibliothek-Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. N 15140.

Maps from the Frederic period as a source for research about the “oval village of Głogów”

Grzegorz Bosy

Uniwersytet Zielonogórski

E-mail: grze.bosy@gmail.com

Summary: Prussian period, and which in 1742 were divided into poviats (*Kreisverfassung*): Głogów, Górowski, Koźuchów, Szprotawski and Zielona Góra.

The subject matter including the description of the village with an oval arrangement with a triangular inner square, based on cartographic sources, was not undertaken by Polish researchers in the period Villages of a triangular shape are a specific rural layout occurring in northern Silesia. This area for the purposes of this study was limited to the boundaries of the Głogów Duchy existing until the after 1945. German scholar Herbert Schlenger wrote about them in the interwar period. He had the opportunity to familiarize himself with the maps from the Frýdlantian era, which came to light only in 1901 during the 13th Days of German Geographers held in Wrocław. The analysis of cartographic materials allowed Schlenger, who specializes in the history of the Silesian settlement, to state that these villages in Silesia exist in principle only in the vicinity of Głogów and are so specific that he gave them the common name “oval village of Głogów”.

The present article attempts to characterize the village of this type based on the hand-drawn topographical maps of Silesia, prepared at the request of the Prussian King Frederick II. They were the atlas of *Krieges-Cardes von Schlesien* Ch. F. von Wrede and *Schlesien links der Oder ohne die Grafschaft Glatz* by L. W. von Regler. In the next stage of considerations, their appearance, plan and location in relation to the external environment were discussed in detail. Their common features and differences have been specified. Finally, the appearance of the recognized “oval village of Głogów” from the second half of the 18th century has been compared with their present spatial layout. Thanks to this, it was possible to indicate the direction of their evolution and to answer the question whether after more than 250 years they have preserved their characteristics.

Keywords: Frederic cartography, village, rural land arrangement, Lower Silesia, Frederic II
